

ПОЛІТИЧНИЙ ЧАС І ПОЛІТИЧНИЙ ІДЕАЛ: ФЕНОМЕН ЗБІГУ ТА РОЗБІЖНОСТЕЙ

Політичний ідеал завжди існує в якомусь певному проміжку часу, що може бути досить довгим або ж коротким. Це залежить від поєднання як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників його існування в суспільній свідомості. Але чи можливий зв'язок просторово-часового усвідомлення з історичною еволюцією політичного ідеалу? Можливість такого зв'язку спочатку здається дуже проблематичною, але в той же час ігнорувати цілком її існування не можна.

Насамперед, звернемося до проблеми історичного розвитку, що є актуальною і в даний час. Так, відомо, що в рамках християнства і ряду філософських систем (Кант, Гегель тощо) суспільний розвиток розумівся як цілеспрямовання, що виявляється в моральному вдосконаленні людини і суспільства, тобто, тут вже йдеться про певний ідеал. У цьому сенсі історичний розвиток протиставляється фізичному і біологічному [1, 195]. Сучасні вчені нерідко віддають перевагу іншому уявленню, відповідно до якого історичний розвиток розуміється як спонтанне становлення суспільних систем, що відбувається в результаті індивідуально мотивованого, але яке виявляється як хаотичне соціальної поведінки. Можна виявити деяку подібність дослідницького підходу в працях, скажімо, з історії з підходами, що здійснюються у тій області фізики, котра вивчає становлення в часі фізико-хімічних систем, що саморегулюються. Даний поділ фізики названий синергетикою, а відповідний дослідницький підхід означає, усупереч позачасовій істині класичної фізики, врахування часового чинника [2, 9-11].

Синергетика (від грец. *synergos* — спільнодіючий) науковий напрям, в якому шляхом міждисциплінарних досліджень виявляють закономірності функціонування самоорганізуючих систем. З цим напрямом пов'язана сучасна наукова революція (в першу чергу у природничих науках). Суть його полягає в тому, що раніше для вивчення різних систем застосовувався математичний апарат лінійних диференціальних рівнянь, а в синергетиці головними стали нелінійні диференційні рівняння. Лінійні рівняння — це найпростіший вид диференційних рівнянь. Тому перехід до більш складних видів рівнянь дозволив більш точно і адекватно описувати і вивчати різноманітні процеси і системи у природі, суспільстві, техніці, відкрити нові закономірності у їх перебігу та розвитку [**Ошибка! Закладка не определена.**, 322].

Разом з тим, останнім часом широку популярність завоював синергетичний підхід і до соціальних явищ, хоча він поки в багатьох випадках не виходить за рамки філософської публіцистики [**Ошибка! Закладка не определена.**, 112; 3; 4]. Необхідність, пов'язана з виходом на більш широкі аспекти вивчення суспільства диктує, у свою чергу, необхідність правильного з'ясування основних моментів даної теорії.

Насамперед, центральною проблемою синергетики є взаємовідношення порядку і хаосу. Різні типи порядку і хаосу досить

нестабільні і мають тенденцію переходу у свою протилежність: порядок може переходити в хаос, а хаос — у порядок. Суть подібних метаморфоз пов'язана із пошуком усталеності, тобто такого стану, коли переходи системи з одного стану в інший припиняються. Можливість синтезу порядку і хаосу вбачають у так званій дисипативній системі (дисипація — розсіювання речовини й енергії), що здатна сполучити порядок з хаосом [5, 197]. Суть зводиться до того, що в її рамках упорядкована структура не може існувати без неупорядкованої. Порядок і хаос у даному випадку не виключають один одного, а доповнюють [6,29]. Подібним чином будь-яке суспільство, соціальна група як, власне, і будь-яка людина окремо представляють певну дисипативну систему. Загальне між ними існує в тому сенсі, що ступінь синтезу порядку і хаосу, що обумовлений прагненням до максимальної стійкості, пов'язаний із розвитком. У даному значенні він має універсальний характер, однаково прийнятний як для соціальних, так і для біологічних і інших життєвих явищ [7,22].

За словами Г. Хакена, синергетику розглядають як теорію утворення нових якостей [8,45]. Підстави для цього бачать у тій обставині, що вона пояснює строго математично, яким чином відбувається розгалуження старих якостей на нові. Це так звана теорія біфуркації (від англ. fork — виделка). Ієрархізація, розгалуження і формування нового типу зворотного зв'язку утворюють у сукупності те, що в теорії дисипативних систем прийнято називати самоорганізацією. Цей процес відрізняється від процесу організації тим, що його сутність пояснюється природою самої системи (а не дією зовнішніх факторів). Систему називають такою, що самоорганізується, якщо вона без специфічного впливу ззовні знаходить якусь просторову, тимчасову чи функціональну структуру. Викладена синергетична теорія трактує вибір як універсальний механізм розвитку будь-якої дисипативної системи. Оскільки суспільство є подібною системою, то ця теорія не може не бути застосованою і до розвитку суспільства.

Яке ж місце політичного ідеалу у вимірах синергетики? Почнемо з того, що безліч можливих соціальних структур утворюються соціальними біфуркаціями, у ролі яких виступають соціальні кризи, що спостерігаються періодично в будь-яких суспільствах. Суспільство, як соціальна система, в цьому випадку знаходиться в хитливому стані. Соціальна криза відіграє роль глобальної біфуркації, що визріває зазвичай на протязі кризових ситуацій (локальних біфуркацій). Ці останні мають відношення як до окремих соціальних інститутів так і до конкретних людей. Хаотична безліч локальних криз, як правило, буває пов'язаною зі зміною поколінь. Зокрема, локальні вогнища нового виховання, що властиві новим поколінням, зазвичай приходять у суперечність зі старою системою управління, через що в суспільстві поширюється число осіб, незадоволених існуючим режимом.

Виникаюча невідповідність старої соціальної структури новим соціальним елементам породжує в суспільній свідомості сукупність уявлень про можливі варіанти іншого структурування суспільства. Отже, кризовий стан суспільства припускає об'єктивне виникнення набору нових можливих

соціальних структур, реалізація кожної з яких може відновити утрачену відповідність між глобальною структурою соціальної системи і її елементів. В. Бранський зазначає: "Виникаюча невідповідність старої соціальної структури (у загальному випадку, форма влади і власності) новим соціальним елементам (нові люди, нові корпорації) породжує в суспільній свідомості сукупність уявлень про можливі варіанти (сценаріях) іншого структурування суспільства" [**Ошибка! Закладка не определена.**, 510]. На їхній основі в суспільній свідомості виникають уявлення про майбутнє суспільство, тобто соціальні ідеали, що більш-менш точно відбивають реальні можливості в перебудові суспільства. Кризи лише свідчать про появу таких можливостей. Для відновлення стійкості суспільства, утраченого відповідності, подолання хаосу виникає проблема вибору людьми шляху розвитку суспільства, відбитого в різних ідеалах соціальних груп. Цей вибір чи добір ідеалу для втілення в дійсність, реальність здійснюється в боротьбі різних соціальних сил (шарів, класів) за задоволення своїх інтересів, у боротьбі людей, готових до жертв в ім'я перемоги(С. 227). Але результат такого вибору виявляється зовсім несподіваним для його носіїв: він може не відповідати жодному з ідеалів, тобто визначається рівнодіючої всіх соціальних сил, що беруть участь у взаємодії. Тим, що соціальний вибір спрямований на перетворення суспільства, він відрізняється від природного добору, устанавленого Ч. Дарвиним, що спрямований на боротьбу за існування, на пристосування до середовища.

Вибір ідеалів здійснюється за допомогою принципів, якими керуються носії ідеалів — учасники боротьби: 1) принцип фундаменталізму (непримиренності із супротивниками); 2) принцип компромісу (угода із супротивниками); 3) принцип арбітражу (нейтралізація супротивників); 4) принцип конвергенції (зближення, злиття, синтез ідеалів, за які борються). Результатом соціального вибору є виникнення нового суспільства, у якому здійснюється послідовний синтез порядку і хаосу, виникає соціальний порядок більш високого рівня [**Ошибка! Закладка не определена.**, 521].

Із синергетикою пов'язують крім того такі феномени, як "нелінійне мислення" та "відкриття нелінійного світу"[**Ошибка! Закладка не определена.**, 322]. Так, на думку дисертанта, загальною нішею політичного ідеалу є політичний світ. Але чи є він лінійним, або нелінійним? Даний термін за своєю суттю зовсім не відрізняється простотою, що здається на перший погляд. Він є предметом особливого, причому досить тривалого філософсько-політичного аналізу. Починаючи фактично з Платона й Аристотеля різноманітними засобами намагалися обґрунтувати суть політичного світу як несправжнього, протиставляючи йому світ справжній, прихований від нас феноменом публічності, — від комуністичного ідеалу "Держави", Платона через "град Божий" Августина, "Утопію" Томаса Мора, "Місто Сонця" Томазо Кампанелі, "царство розуму" просвітителів і аж до сучасних ідеальних проектів суспільного устрою. Якщо ж говорити про політичний світ у політологічно значимому сенсі, то тут варто пригадати,

насамперед, Ханну Аренд. Суть і обґрунтування її відкриття, якщо коротко, полягає в тому, що політичне — є особливий світ [9].

Важливо зауважити, що формування політичного світу відбувається в сутичці думок, що, як правило перетворюється в суперечку стосовно найбільш вдалої думки. У момент, коли відбувається дана сутичка думок, світ одержує цілком новий характер, він стає взаємозв'язком посилянь суспільної справи, тобто політичним світом. Але якщо і можна говорити про несправжність цього світу, то, мабуть, і в тому ще сенсі, що сутичка думок, суперечки з приводу політики завжди засновані на тих або інших політичних ідеалах, або виводять певний політичний ідеал, навколо котрого ця суперечка і ведеться. Область його існування — дійсно світ несправжній, нереальний. Тому політичний світ, як своєрідна аура політичного ідеалу, за словами К. Хельда, "виходить за межі життєвого світу, оскільки його можна визначити як те, що дозволяє висловитися множині інструментальних дій, що залишаються, як такі, схованими" [10, 45].

Повертаючись до проблеми простору і часу зазначимо, що більшість учених і старожитності, і більш пізнього періоду, і наших сучасників займалися проблемами часу, але в цілому, всі погляди і всі вчення, що з'явилися за 2500 років, вільно укладаються в чотири основних концепції: субстанціональну, реляційну, статичну і динамічну.

Субстанціональна концепція розглядає час як особливу самодостатню субстанцію, первинну і ні від чого не залежну (як, наприклад, речовина). Статична концепція трактує всі події дійсного, минулого і майбутнього як реально існуючі одночасно, а уявлення про час конкретних подій вважає ілюзією. Динамічна концепція стверджує, що існують події тільки дійсного часу ("минулого вже немає, майбутнього ще немає"). Реляційна концепція вважає час системою відносин між фізичними подіями (явищами) [11, 17-18].

У соціально-політичній літературі міцно затвердилися такі поняття, як "соціальний простір" і "соціальний час". З'явилася така точка зору, що соціальний час і простір — це форми, що виникають саме в суспільстві, породжуються його внутрішніми процесами, і саме вони (а не астрономічно-календарний час) регулюють цілеспрямовану діяльність людини, її духовний світ. Таким чином, соціальний час і простір є формами існування соціальних процесів, людей як суб'єктів різноманітних форм діяльності [12, 364]. Іншими словами — це загальна форма співіснування соціальних утворень і процесів [Ошибка! Закладка не определена., 130].

Стосовно дослідження еволюції політичного ідеалу і проблеми його вибору, більш точним є термін "політичний час", що визначає протікання політичного процесу, події, час життя політичної ідеї, теорії, політичної діяльності. Існує також і термін "соціокультурний час", що відбиває ритми колективних дій у кожній цивілізації [13, 53]. Тому що точно так як і простір, час виступає універсальним контекстом будь-якої культури. Приміром, Пітирим Сорокін і Роберт Мертон підкреслювали, що "системи часу варіюються разом із соціальною структурою" [14, 615]. Досить очевидно і те,

що той або інший політичний ідеал завжди опосередкований політичною культурою суспільства.

Якщо соціокультурний час відбиває ритми колективних дій у кожній цивілізації, то політичний час, крім вище наведеного визначення — відбиває ще і ритми політичного життя. У цьому автор поділяє точку зору І. Василішина [13, 53].

Існують і певні типи політичного часу. Так, ще старогрецькі філософи розрізняли "хронос" — формальний час і "кайрос" — справжній час, наповнений змістом і смислом. Приміром, Пауль Тілліх, розмірковуючи над поняттям "кайрос", підкреслює, що "лише для абстрактного, відстороненого споглядання час є порожньою формою, здатною вмістити будь-який зміст; але для того, хто усвідомлює динамічний творчий характер життя, час насичений напруженістю, багатий можливостями, він має якісний характер і сповнений смислу. Не усе можливо повсякчас, не усе істинно повсякчас і не потрібно повсякчас" [15, 217].

Політичний час — це час-кайрос, що відбитий в найважливіших моментах історії. Його хід особливо відчутний на зборах різноманітних політичних партій, на багатотисячних мітингах, де по-різному виявляється особлива духовна тривога за певний соціальний момент, а то і за майбутнє суспільства. Він може почати свій відлік з аргументованого, емоційного або пророчого слова політичного трибуна. Але сам по собі політичний час не можна продемонструвати і тим більше нав'язати, тому що він вільний, справжній і унікальний. Його унікальність в тому, що прямує в рідчій часу соціокультурного, він може досить довго не виявляти себе. І в сутності питання про взаємозв'язок політичного і соціокультурного часу — це питання про те, наскільки політичний процес відповідає і/або детермінується культурою суспільства. Саме в рамках політичного часу відбувається осмислення, формування певних політичних ідеалів, боротьба між ними в суспільній свідомості, а за їхню реалізацію — у політичній дійсності. Кожна наша дія, здійснена в теперішньому, успадковує традиції і спрямована в майбутнє. І немаловажну роль у тому, яким це майбутнє перед нами стане, грає висунутий політичний ідеал. Проте, невизначеність майбутнього, що виявляється в несподіваній новині кожного кайроса, заснована на тому, що в актуальному теперішньому ми не можемо точно знати майбутні форми дії. Майбутнє повинно насамперед стати теперішнім, щоб явити свою однозначну визначеність. Таким чином, те теперішнє, що зараз ще в майбутньому, не знаходиться в рамках нашого знання, і в цьому сенсі є "незбагненним". Нове приходить до нас із майбутнього, яке ми намагаємося передбачити, але в значній мірі хочемо бачити його відповідність висунутим ідеалам. Таким чином, кайрос прояснюється, приходячи з незбагненності майбутнього. Соціокультурний час у даному випадку носить лише відгуки даної боротьби, виносить її наслідки, що потім поширюється і фіксується соціальною дійсністю.

У свою чергу, унікальність соціокультурного часу складається в тому, що він є фіксатором устояних, часом консервативних політичних ідеалів або їх конструктивних параметрів, таких, що пройшли своєрідну апробацію політичним часом і є основою для конструювання нових політичних ідеалів у рамках цього часу. Але важливо зауважити також і те, що політичний ідеал, із самого початку свого існування займає хитке становище між соціокультурним і політичним часом.

Стартовий початок виміру соціокультурного і політичного часу в кожній цивілізації пов'язаний з такими подіями, соціальна значимість яких залежить від національних традицій і звичаїв. При цьому соціокультурний час забезпечує певні рамки для кожного типу людської діяльності — політичної, економічної, соціальної. Водночас будь-який із цих видів діяльності має власне, відмінне від інших, тимчасове лекало.

Тут виникає закономірне питання: у якій мірі соціокультурний час здатен визначати ритми часу політичного? Яка ступінь "свободи" політичного ідеалу від національних соціокультурних традицій? Якщо торкнутися рівня і глибини усвідомлення часу, то можна відзначити, що стосовно соціокультурних процесів спостерігається прямопропорційна залежність: чим вище рівень соціокультурного розвитку суспільства та й цивілізації, тим вище рівень усвідомлення соціокультурного часу. На ранніх стадіях розвитку культури ритм задавали періоди збору врожаю, мисливські сезони, періоди дощів або посухи. Барбара Адам відзначає, що час у житті ранніх суспільств був щось на зразок повторної, залежної змінної, що виконувала винятково інструментальні функції [16]. На більш пізніх етапах розвитку культури ритм задавали релігійні свята, торгові ярмарки, соціальні і політичні ритуали. У наших умовах існування час перетворюється ледве не в загальний координатор людської діяльності, а виходячи з загальновідомої формули "час — гроші", приймає форму ресурсу, що можна витратити, заощадити, продати, розподілити або обміняти.

Однак характерним є те, що рівень усвідомлення соціокультурного часу не однозначно впливає на політичний час суспільства. З'являється своєрідний і зовнішньо не видимий "зазор" між часом політичним і соціокультурним. Приміром, тоталітарні політичні режими ХХ сторіччя, що виникли у високорозвинених країнах — Німеччині, Італії, Іспанії, — із високим рівнем сприйняття соціокультурного часу, продемонстрували низький рівень усвідомлення часу політичного, уседозволеність поводження з ним. Диктатори, як правило, перебільшували свої людські можливості, вважаючи себе здатними управляти перебігом і темпом політичного часу і поставити його собі на службу.

Політичний ідеал за цих умов немов би знаходив певну ступінь реалізації, що видавалася за абсолютну, фіксувався виходячи з уявлень про нього диктатора, а то і на особистості самого диктатора, виконував виключно охоронну функцію стосовно тих соціальних зв'язків, що представляли лише зовнішню сторону соціального буття в умовах диктатури. В. Ленін,

приміром, як і наступні керівники КПРС, ототожнювався із партією. "Ленін і партія,— проголошував В. Маяковський, — близнюки-брати". Гітлер у своїх виступах також часто проголошував, що він і є Німеччина. Проте щораз це закінчувалося катастрофою. Драматичний розрив між високим рівнем усвідомлення соціокультурного часу і низьким рівнем — політичного, занурювало суспільство або у владу волюнтаристичних рішень, або в період розброду і хитань. Політичний ідеал у цей період грав своєрідну роль буфера між соціокультурним і політичним часом, і чим менше була ступінь усвідомлення соціокультурного часу, тим менш динамічним і більш закостенілим він ставав, роблячи вплив на часову ритміку.

Якщо проводити більш широке узагальнення, то можна відзначити, що і політичні культури різних цивілізацій відрізняються своєю часовою ритмікою, можливо за найрізноманітнішими суб'єктивними і об'єктивними причинами: можна зафіксувати динамічні культури, що нестримно ринулися в завтрашній день, але були і такі, у яких уповільнений ритм часу породжував вічну млість за втраченими ідеалами. Впадають в око і безвиході еволюції. Взагалі усталених цивілізацій, що виходили з кризи, було дуже небагато. Чому? Ще Пітирим Сорокін вбачав у наявності цілісної і усталеної системи цінностей найважливішу умову як внутрішнього соціального миру, так і миру міжнародного. "Коли їхня єдність, засвоєння і гармонія слабшають... збільшуються шанси міжнародної або громадянської війни" [17, 491-501]. Цивілізації, що руйнували свої ідеали, тільки дуже нескоро, після багатьох катастроф, навчилися створювати інші, універсальні способи пережити внутрішні кризи й іноземні завоювання. Їхня незліченна кількість, починаючи із Шумера й Аккада, виникали і зникали, як сон. Певне, можна сформулювати як загальносоціологічний закон положення про те, що найбільші процеси, котрі відбуваються в цивілізації, здатні її ж і погубити. А мистецтво виживання суспільства складається в митецькій еквілібристиці, пов'язаній, по-перше, із підтримкою існуючих ідеалів, і, по-друге, із їхньою безстрашною ревізією. Ті ж суспільства, що не здатні поєднувати рух до своїх ідеалів із вільною їх ревізією, неминуче гинуть або від анархії, або від повільної атрофії життя, що знаходиться в полоні цих ідеалів. Але в цілому в "діалозі" цивілізацій не існує єдиного для усіх простору - часу. Мабуть, це породжує один із драматичних парадоксів: чим більш повільну часову ритміку має цивілізація, тим більше можливість того, що її традиційний політичний простір стане скорочуватися під впливом вторгнення більш динамічних культур.

Іншою групою чинників, що істотно впливають на соціокультурний час, виступають вектор орієнтації і домінуючі ідеали. Існують цивілізації, що живуть політичними ідеалами минулого, вони звернені назад — до подій і традицій свого минулого. Інші — тісно пов'язані з дійсним, вони живуть сьогоденням і в ньому знаходять джерело своєї енергетики. Треті живуть політичними ідеалами майбутнього. Для них особливо магічним значенням наділене слово "завтра". Прийнято вважати, що американське, російське,

українське суспільство має переважно перспективну орієнтацію, китайське суспільство використовує дійсне як центральну точку, із котрої потім існування розтікається в обидві сторони, а індійське суспільство живе ідеалами минулого [13].

У той же час усередині кожної цивілізації також існує диференціація: різноманітні етнічні, релігійні і професійні групи можуть вибирати свій тимчасовий ідеал. Як відзначає П. Штомпка, в американському суспільстві середній клас орієнтований на майбутнє: він прагне до досягнень і кар'єри і готовий відкласти негайну винагороду на завтра. Також орієнтовані представники більшості професій, оскільки реалістично оцінюють час. Але окремі регіони або патріархальні сім'ї живуть своїми спогадами про минуле. Нарешті, маргінальні прошарки суспільства — бродяги, бездомні, безробітні — живуть винятково сьогоденням [18, 75].

Якщо плин соціокультурного часу приймає в себе всю суму соціокультурних орієнтацій усіх прошарків і груп суспільства, то плин політичного часу залежить переважно від покоління, що панує на політичній сцені і культивує свої політичні ідеали. Резонно припустити, що напрямок політичного часу може досить часто змінюватися, не збігаючись із соціокультурною традицією. Суспільство в цілому може мати орієнтацію на ретроспективні ідеали, віддаючи перевагу повторювальності, подібності і порядку, а напрямок політичного часу — перспективну, орієнтуючи на зміни, новизну і прогрес. Може наступити ситуація драматичної напруги, хворобливий розрив, що спроможний навіть спровокувати громадянську війну. І якщо це взяти до уваги, то політична група, що стоїть при владі, або "партія влади" (не важливо яка) як прийнято говорити сьогодні, повинна чуйно прислухатися до ритмів національної культури, щоб не порушити тонкої гармонії соціуму. Тому що в культурі існують парадокси, коли цілком зненацька саме забуте, відкинуте виявляється найперспективнішим.

Приміром, Ортега-і-Гасет згадує про Тіртея, кумедного старого воєначальника, якого афіняни "позичили" громадянам Спарти. Кульгавий, старий автор елегій в архаїчному стилі, він служив постійним предметом для глузувань і знущань із боку афінської молоді. Але тільки він прибув до Спарти, як полегли духом громадяни стали одержувати одну перемогу за іншою. Чому? Тому, що спартанці використали в бойовій техніці одне невеличке технічне удосконалення. Елегії Тіртея були написані у певному древньому розмірі, що відрізнявся такою чіткістю і ритмічністю, що допомагали спартанській фаланзі йти точно в ногу і тіснити супротивника в потужному пориві. Так поетична техніка перетворилася в могутній творчий чинник військово-технічного мистецтва" [19, 53]. Тому в "партії влади" у запасі повинні бути технології, що виявляли б такі парадокси культури. Мистецтво політики саме в тому і складається, щоб змусити політичні ідеали служити соціокультурним традиціям, і навпаки.

Політичний час поряд із циклічністю включає також спадкоємність і поступальність. Спадкоємність політичного часу полягає в органічному

змиканні послідовних стадій розвитку, у безупинному накопиченні, збиранні і спадкуванні всіх його життєздатних елементів. Поступальність часу можна представити як послідовне і поступове просування вперед — нагору, або навпаки, назад — униз.

Повертаючись до циклів політичного часу, цікаво відзначити думку Дж. Міля про те, що історичні цикли необхідно вимірювати "інтервалами в одне покоління, протягом кожного з яких нова група людських істот одержує освіту, прощається з дитинством і опановує суспільством" [20, 3]. А. Шлезінгер визначає політичний цикл як "безупинне переміщення точки зусиль нації між цілями суспільства й інтересам приватних осіб" [21, 46]. Але наведені вище визначення ще нічого не пояснюють. Вони не відповідають на запитання про те, чому усе таки виникають цикли політичного часу, що їх визначає?

Більшість дослідників, серед котрих такі відомі авторитети як Ортега-і-Гассет, А. Токвіль, К.Мангейм та ін., вважають, що головною рушійною силою політичного часу виступає життєвий досвід поколінь. А. Токвіль вважав, що в демократичних націях кожне покоління — це новий народ. Ортега-і-Гассет бачив у кожному новому поколінні "чергову інтеграцію соціального організму", "точку опори, від якої залежить рух історичної еволюції".

Спираючись на концепцію покоління, можна припустити, що ритм політичного часу в кожній цивілізації залежить від життєвого ритму покоління, що панує на політичній сцені і керується певними політичними ідеалами. Зміна поколінь призводить до зміни циклів політичного часу й одночасно до зміни політичних ідеалів. Водночас, покоління — це досить приблизне поняття для науки. Насамперед, цикли поколінь слід вважати досить приблизними і їх не визначиш із ювелірною точністю. Так само як неможливо точно визначити початок і кінець політичного ідеалу, що існує у свідомості даного покоління. Крім того, людське існування має фізичні межі, але в той же час за допомогою свого досвіду воно здатне передавати не тільки свої культурні традиції поколінню майбутньому, але, природно, і цінності у вигляді ідеалів. Дослідити це явище також можна за допомогою синергетики.

Прикладом застосування синергетики у суспільно-політичній сфері є вивчення такого явища, як «громадська думка». У соціально-психологічних експериментах з групами індивідів було встановлено, що думка одних членів групи здебільшого помітно впливає на думку інших членів групи. Виникає так зване колективне явище. Такі явища характерні для багатоелементних систем, коли поведінку будь-якого з її елементів неможливо описати окремо від поведінки інших елементів цієї ж системи, бо значну роль у функціонуванні системи відіграє взаємовплив. Вивчення колективних явищ якраз і є головною метою синергетики. Синергетика дає концептуальний і математичний апарат для вивчення громадянської думки, а також факторів зовнішнього впливу на неї (стану економіки, агресивної зовнішньої політики,

кримінальної ситуації в країні тощо) [Ошибка! Закладка не определена., с.322].

Якщо мати на увазі комунікацію між поколіннями, то тут можливі рівною мірою як безпосередні зв'язки у відносинах між батьками і дітьми, або молодшими і старшими, при яких під впливом обставин соціально-історичного існування, що змінюються, виникають "тертя" із приводу цінностей культури, так і опосередковані відносини "предків" і "нащадків", за яких контакт між поколіннями не обов'язково повинен здійснюватися континуумно, по лінійному ланцюжку. Скажімо, завдяки поширенню писемності нормальним явищем стає передача відомих цінностей від батьків до онуків і правнуків без посередництва синів. Формотворчу функцію при цьому може грати або релігія, або ідеологія. Цілком можна припустити, що таку функцію може грати і ідеал.

Приміром, деякі західні історики, що проаналізували великий фактичний матеріал, доходили висновку, що політичне життя покоління триває біля 30 років. Кожне покоління, досягнувши повноліття, витрачає перші 15 років на виклик поколінню, що стоїть у влади. Потім це нове покоління саме приходить до влади на 15 років, після чого його політична активність слабшає, і нове підростаюче покоління починає претендувати на роль спадкоємця.

Кожне нове покоління знаходить у громадському житті передумови своєї діяльності. При цьому перехід ідей та ідеалів від одного покоління до іншого також може відбуватися у вигляді спадкоємного зв'язку: покоління, що вступає в життя, успадковує і розвиває досвід попереднього а також створює на цій основі щось нове, що, у свою чергу, є умовою розвитку наступного покоління. Причому, ця спадкоємність не замикається в межах якогось одного народу або державного утворення. Так, політеїзм єгиптян став надбанням грецького народу, монотеїзм греків — надбанням римлян, античне християнство — надбанням середньовічного Заходу. Загальна наукова ідея, що виникла на певному етапі, завжди приводиться у виконання на наступних етапах. Багато ідей і навичок виробничої діяльності, що з'явилися в Стародавньому Єгипті, перейшли в спадщину Греції, від Греції — Риму, від античного світу — середньовічному Заходу. Наприклад, Сен-Сімон стверджував, що окремі фізичні закони, відкриті ще за халіфа Аль-Мамуна, підготували найважливіші відкриття XV сторіччя, що доставили необхідні дані для створення системи суспільного устрою набагато вищого, ніж середньовічний.

Іноді спадкоємність простежити досить складно. Що зв'язувало, наприклад, держави Атіли і Чингісхана, коні яких паслися в тих самих степах? Держави етрусків і римлян? Навіть землеробські цивілізації, що орали ту саму землю, успадковували одна у однієї скоріше прийоми і знаряддя праці, ніж те, що складає їхнє духовне ядро, індивідуальність. Наприклад, євреї, що прийшли в Ханаан, вивчилися обробляти землю, але не стали язичниками. Сучасні єгипетські селяни якоюсь мірою нащадки коптів.

Але вони говорять арабською мовою й усвідомлюють себе арабами і мусульманами.

Чи можна в остаточному підсумку стверджувати, що зміна поколінь у соціальному просторово-часовому континуумі знаходить свій відбиток і вираз у формуванні політичного ідеалу, якщо взяти до уваги, що попередні і наступні покоління генетично пов'язані один з одним і в традиційній формі освоюють і транслують програму соціальної спадкоємності? Цей процес можна простежити на досить конкретному прикладі колишнього радянського суспільства.

У колишньому СРСР цикли поколінь також обчислити досить складно, тому що вони часто переривалися грізними політичними стихіями — війнами, революціями, багаторічною тоталітарною диктатурою тощо. Приміром, Т. Розова на підставі соціального аналізу описує межі п'ятьох поколінь людей, життєдіяльність яких перетиналася в ХХ сторіччі. В який же спосіб відбувалася їхня спадкоємність при формуванні політичного ідеалу?

Життєдіяльність першого покоління була пов'язана з революціями 1905 і 1917 років, громадянською війною і початком будівництва соціалізму. Основний проміжок його життя торкався ще часу становлення капіталізму. Тому новий політичний ідеал сприймався через протиставлення майбутнього суспільства хибамам старої системи. Це був своєрідний ідеал-антипод, тому що в уявленнях цього покоління невід'ємною передумовою гуманізації суспільних відносин були революційні перетворення, пов'язані з руйнацією старого суспільного ладу, із подоланням опору скинутих класів. Політичний ідеал, спочатку сформований на теоретичному рівні представниками прогресивно мислячої інтелігенції, своєрідно трансформувалася в масовій свідомості в ідеал зрівняльного соціалізму. Виправдання насильства в ім'я досягнення зовнішньої гуманної мети будівництва справедливого суспільства не повинно було стати, проте стало складовою практичної реалізації нового ідеалу. І хоча В. Ленін запевняв, що "у нашому ідеалі немає місця насильству над людьми", але реальна практика побудови нового суспільства суперечила цьому твердженню. Політичний ідеал нової держави, проголошений більшовиками, виявився пофарбованим кров'ю в ім'я свого здійснення, а паростки загальнолюдських цінностей, що виявлялися в цьому ідеалі, були прийняті за бур'яни, образно кажучи, і виривалися з корінням. Ідеал засновувався вже більше на вірі, ніж на теоретичному осмисленні й аналізі суспільних процесів, тому що переважна частина цього покоління людей не мали досить високого рівня абстрактно-теоретичного осмислення, суспільно-наукової підготовки.

Друге покоління людей сприймало політичний ідеал покоління попереднього з інших історичних позицій, тому що соціальна активність його була пов'язана з процесами індустріалізації і колективізації країни. Кожному була дана можливість відчувати себе учасником загальної справи, що представлялася як усесвітньо-історична. Сенс життя окремої особистості зв'язувався вже не з рішенням повсякденних проблем, а з будівництвом

"нового світу". Інтереси особистості відсунулися на другий план і були підпорядковані інтересам соціальної спільності: партії, класу, народу.

Віра в даний політичний ідеал була сильна тим, що він, по-перше, був частково втілений у реальній відносній формі, що була уособлена в Сталіні. Політичний ідеал і до цього ототожнювався з політичною партією, нацією тощо. І необхідно відзначити, що в деяких аспектах і при відповідних історичних умовах таке ототожнення себе з народом, державою, а то і з політичним ідеалом тимчасово мало і прогресивне значення.

Сьогодні усе ще продовжуються суперечки відносно того, чи була альтернатива сталінізму. Проте не можна не враховувати, по-перше, що він цементував дух і прагнення народних мас, створював у суспільстві атмосферу зімкнення, радості і впевненості в завтрашньому дні. По-друге, віра в нього була заснована на приголомшливому психологічному моменті, котрий ігнорувати не можна: ціле покоління громадян відчували себе учасниками втілення ідеї "щасливого майбутнього всього людства", і в основі цього втілення лежав ентузіазм. Фактично не було ні особистого побуту, ні речей, ні знань, ні розвинутих індивідуальних потреб. Не було ні минулого, котрим нехтували люди, ні сучасного, що відчувалося як тимчасове. Люди жили тільки майбутнім, пов'язаним з ідеалом того щасливого стану, що виражався словами "соціалізм" і "комунізм". Фактично відбувався процес колективізації не тільки форм власності, але і суспільної свідомості. Революційна сучасність звеличувалась пропагандою, що мала монопольне право на істину. У суспільну свідомість уживався міф про загострення класової боротьби в міру будівництва соціалізму з завуальованою метою переключити увагу людей із пошуків реальних причин життєвих проблем на вигадані. Звідси з'явився і міф про діяльність ворожих угруповань. Тих же, хто за якими-небудь підставами не вписувався в рамки здійснюючого цей ідеал, зараховували до "ворогів народу". Диктатура в духовному житті відкрила можливість маніпуляції суспільною свідомістю, що розвивалося за законами міфологізованого мислення. Дане покоління людей було штучно відчужене від вміння самостійно мислити і знаходилося під жорсткою ідеологічною цензурою.

Політичні ідеали третього покоління людей були замішані на служінні ідеї побудови нового суспільства, відданості партії, класу, керманичу, і певною мірою вони були досить усталеними й ефективними, якщо за міру першого вважати тривалість існування ідеалу, а другого — масштабність його сприйняття і мораль, на якій вони будувалися. За словами В. Бабкіна, "...прагнення до соціалістичного ідеалу, що ідеологічно підкреслювалося, за своїм розмахом було масовим. Воно надихало мільйони людей на творчий пошук, породжувало віру, ентузіазм, соціальне і культурне новаторство".

Формування даного покоління людей було пов'язано з Великою Вітчизняною війною. Перемога у війні зміцнила позиції авторитарної системи, але політичні ідеали цього покоління формувалися на рівні вже не вигаданих міфологізованих, а реальних загальнолюдських цінностей: на якийсь час була переборена штучна відірваність від іншого світу, припинені

пошуки "ворогів народу". Сьогодні вже не представлялося як раніше — повним тільки гідностей і позбавленим хиб.

Четверте покоління людей — це ті, що народилися в 30-40-і роки ХХ сторіччя. Насамперед, у суспільну свідомість людей цього періоду не міг трансформуватися ідеал-антипод першого покоління, тому що дане покоління було породжено і сформовано в роки Радянської влади. На відміну від попередніх поколінь воно не могло сприйняти ідеал, замішаний на протиставленні перспективи майбутнього справедливого суспільства хибам капіталістичної системи насамперед тому, що не мало зв'язків з останньої, а апеляція до соціальної пам'яті була неможлива. Крім того, дане покоління мало більш високий рівень суспільно-наукової підготовки, що давало можливість сприймати ідеал не тільки емоційно, але і теоретично. І, нарешті, на формування уявлень людей цього покоління великий вплив зробило викриття "культу особистості". Протиріччя між необхідністю демократизації і реальних соціально-політичних процесів вимагали об'єктивного погляду на реальний стан справ. Як відомо, назріли суспільні протиріччя не були вирішені, більш того, вони загострилися в наступне десятиліття, що зробило вирішальний вплив на формування поглядів наступного покоління.

І, нарешті, п'яте покоління людей — це ті, що народилися після 1950 року. Їх оточував ореол міфів і догм про "безконфліктний розвиток протиріч розвиненого соціалізму", про побудову "загальнонародної держави", про "прискорення соціально-економічного розвитку" тощо. На формування ідеалів цього покоління впливали, з одного боку, "советоцентризм", а з іншого — "подвійна мораль", що домінували в суспільстві. Надумані успіхи у вихованні "нової людини" привели не до досягнення ідеалу, а до розбіжностей між деклараціями і реальністю. Штучне насадження ідеалу призвело до його дискредитації. Догматизм, що установився з розвитком командно-бюрократичної системи, негативно позначився і на формуванні політичних ідеалів цього покоління людей.

Звичайно, значення повторювальності, закономірності і спадкоємності в просторово-часовому континуумі не варто абсолютизувати, особливо стосовно політичного ідеалу, який за своєю сутністю повинен бути повернений не в минуле і не в конкретику дійсного, а скоріше — у конкретику майбутнього. Ця конкретика обумовлена тим, що ідеал найбільш яскравими своїми ознаками повинен відображати те, чого не було і чого немає, містити в собі елементи фантазії, відриву від дійсності, образності, але на основі "розумності" історії. З іншого боку, "розумність" останньої пов'язана з найважливішою ідеєю спадкоємності між різноманітними поколіннями, у тому числі спадкоємності політичних ідеалів. І хоча в реальному житті завжди існує дистанція між ідеалами і їхнім конкретним втіленням у життя, ця дистанція змінюється в різноманітні історичні епохи, завжди маючи метою усе ж досягнення якогось конкретного ідеалу. Проте в нашій країні спадкоємність морально-культурних традицій обірвалася. Загальнолюдські цінності значною мірою були втрачені, відсунуті на задній план.

Цікаво, що в періоди благополучного розвитку інтерес до соціокультурних традицій слабшає і у пересічних громадян і у політиків. А взагалі сьогодні поширюється думка про те, що в наше сторіччя новизна й оригінальність політичних рішень стає домінуючою цінністю [22,2]. Основна увага приділяється політичним технологіям, у яких політики бачать інструменти раціональної зміни світу. За словами Ш. Ейзенштадта, "святенність і непорушність минулого культури як головного символічного регулятора соціальних, політичних і культурних змін поступаються місцем інноваціям і орієнтації на майбутнє як на базові культурні зміни" [23, 424].

Таким чином, такий науковий напрямок як синергетика може послужити певною методологічною основою для виявлення закономірностей функціонування систем, що самоорганізуються.

Синергетичний підхід до дослідження проблеми вибору політичного ідеалу показує, що в період політичних криз суспільство незмінно звертається до забутих соціокультурних традицій, шукає опори в звичних ритмах соціокультурного часу, апелює до досвіду попередніх поколінь. Політичний і соціокультурний час — це два потужних потоки, що, з'єднуючись, стають невичерпним джерелом динамізму цивілізації. Можна припустити й існування якоїсь циклічності у виникненні того або іншого політичного ідеалу в просторово-часовому континуумі, що може виявлятися в розмаїтості історичних подій. Це пов'язано з тим, що в безупинному процесі історичної еволюції існують особливі духовно-моральні ритми історії, особливі "вузлові точки", у яких суспільство шукає новий консолідуючий ідеал, що виступає в якості оцінного критерію історичних подій і ситуацій наступного періоду аж до чергової переоцінки всієї системи колективної взаємодії.

Це з необхідністю може породжувати не тільки принципово нові політичні ідеали, на характерних ознаках яких автор зупиниться нижче, але і трансформувати в дійсність істотні конструктивні параметри раніше сформованих політичних конструкцій, що у свій час також були самостійними політичними ідеалами. Приміром, форми державного устрою і правління, основи яких були закладені ще в Стародавній Греції, можуть служити підставою для конструювання політичного ідеалу сьогодні. Те ж стосується будь-якого з типів політичного режиму.

Але головний висновок, що випливає з концепції покоління, мабуть, такий: динаміка і циклічність політичного часу залежать не тільки від покоління, що панує на політичній сцені, але і від тих політичних ідеалів, що воно проповідує. Тому, кажучи про спадкоємність поколінь, необхідно враховувати і можливу спадкоємність політичних ідеалів.

В остаточному підсумку можна говорити про те, що час "кайрос" — це своєрідна сфера формування різноманітних політичних ідеалів. Порівнюючи соціокультурний і політичний час, не можна не зауважити, що ті самі події громадського життя виглядають по-різному в цих двох часових поняттях. Скажімо, дебати в парламенті і падіння кабінету, зміна уряду тощо, — усі ці події значно впливають на політичний час і часто досить не істотні для

соціокультурного виміру. Справа в тому, що політичний час немов би умонтований усередину більш широкого соціокультурного. Цей час у певному сенсі "вужчий" за час "хронос" і включається в нього в якості конструктивного параметра. Тому в тих випадках, коли ритми культурного і політичного життя збігаються, настає явище резонансу — суспільство одержує немов би "другий подих", відчуває небувалий підйом культури. Час "хронос" перманентний і протягом його відбувається фіксація політичних вузлових точок у рамках політичного часу, де відбувається формування певних типів політичного ідеалу. У свою чергу, життєвість того або іншого політичного ідеалу пов'язана зі ступенем його реалізації. Нереалізовані, тобто, життєві політичні ідеали, що мають вітальну силу, передаються пам'яттю різноманітних поколінь одне одному, що служить живильним середовищем їхнього плюралізму в суспільній свідомості.

З іншого боку, відносна реалізація політичного ідеалу, що за своєю суттю припускає перемогу в тривалій боротьбі між різноманітними групами, прошарками, суспільними класами за систему цінностей, оформлену певною ідеологією, є підставою для ліквідації плюралізму політичних ідеалів. Але ця перемога, вочевидь, не може гарантувати неможливості відродження плюралізму політичних ідеалів у суспільній свідомості, принаймні, за декількома основними причинами.

По-перше, відомо, що реалізований ідеал навіть у своїй відносній формі, перестає бути ідеалом, а "закон зберігання" ідеалів у суспільній свідомості вимагає висування нового політичного ідеалу.

По-друге, реалізація політичного ідеалу — це тимчасове припинення політичного часу "кайрос", але не соціокультурного часу "хронос" узагалі, у якому продовжуються соціокультурні процеси — розвиток самосвідомості і зміна поколінь, біологічні, економічні процеси життєдіяльності тощо. У соціокультурному часі "хронос" відбувається лише формування моделі, каркасу, схеми окремого циклу ідеалу. Ряд категорій: потреба — інтерес — мета — ідеал — ідеальні мотиви — мета діяльності — от сполучні ланки, що створюють кільце, котре через різноманітні потреби людей бере свій початок і живлющі джерела в економічному базисі життя суспільства.

У цьому ряді категорій можна простежити процес переходу від основних економічних чинників історії до ідеальних спонукань. Це той шлях, по якому об'єктивна історична необхідність рухається через масу випадків до політичної свідомості людей і перетворюється через ідеал у мотив поведінки. Проте різноманітні інтереси і потреби людей породжують в остаточному підсумку і різноманітні політичні ідеали. Тому плюралізм політичних ідеалів являє собою результат фактично постійної невідповідності між часом політичним і соціокультурним, де політичний ідеал слугує своєрідним нівеліром у вирішенні даного протиріччя. Політичний ідеал, як сполучна ланка в даній невідповідності виступає й у ролі своєрідної "лебідки", що підтягує політичний час до соціокультурного.

По-третє, політичний ідеал знаходив здатність до плюралізму не тільки в силу устояних уявлень про нього у свідомості прикордонних поколінь

людей (тому що в цьому випадку його плюралізм можна вважати завжди об'єктивним), але й у силу втрати спадкоємності морально-культурних традицій. Сьогодні частина нашої історії знову повертається і ми знову відкриваємо для себе очевидну істину: у відриві від традицій людина жити не повинна, у всякому разі, без них неможливо формування тих нових ідеалів, котрі можуть претендувати на сталість у суспільній свідомості.

Отже, людське буття в кожний даний історичний момент є в тій або іншій мірі буттям як у його минулому, так і в перспективі його майбутнього, що може зв'язуватися певними ідеалами. У свою чергу, їхня сутнісна характеристика визначається тим, наскільки актуальна діяльність спирається на досягнення історичної людської культури, включає її у свій живий процес і, з іншого боку, — наскільки далека і прогресивна мета, яку вона висуває на майбутнє. Якщо політичний час цивілізації дійсно залежить від покоління, що панує на політичній арені і проповідує свої ідеали, то завжди необхідно пам'ятати уроки історії: сьогоднішні політичні ідеали не є ідеалами історії взагалі. У черговому циклі політичного часу вони можуть бути начисто зметені. Іноді тільки виховна активність минулого покоління, або діяльність окремих політичних лідерів спроможні уповільнити стрілки годинника якогось політичного ідеалу і врятувати його. Наприклад, виборці, голосуючи за політичних лідерів, усякий раз звільняють приховану в них політичну енергію, що стає енергією політичного ідеалу, здатного як підсилити суспільство, так і знищити його. Проте трагічна антиномія людського буття саме і складається в тому, що між існуючими ідеалами і готовністю їх здійснити часто виникають проблеми, котрі людина не завжди уміє вирішувати. Сьогодні такою проблемою є сама Людина, не здатна взяти на себе відповідальність за долю людства, що стоїть на краю безодні.

Звідси випливає, що за шкалою соціокультурного часу політичні ідеали можна класифікувати як кінцеві, перспективні, проміжні, ближні, довгострокові, короткострокові. Сьогодні, коли при владі в країні покоління "західників", що намагаються нав'язати Україні модель модернізації, ми живемо в рамках руйнівного "прискороеного" часу. Воно не збігається з ритмами національної політичної культури і виникаючий дисонанс на очах руйнує всі сфери життя суспільства. Еталони "масової культури" який насаджують способи масової інформації, за короткий період зруйнували традиції національної культури. У кризовому стані соціальна сфера, академічна наука, охорона здоров'я, одним словом, — все суспільство. За словами В. Горбатенка, основною умовою активізації суспільства сьогодні в умовах політичного плюралізму буде поява нових конкуруючих еліт, що лише зароджуються в Україні. Саме вони зможуть сформувати нову ідеологію відкрито-плюралістичного типу, з модернізаторською спрямованістю, яка надасть можливість реального, а не уявного вибору [24]. За припущенням Ш. Ейзенштадта, "така ідеологія швидше за все буде утримувати концепцію незворотного часу, а не циклічного" [25].

Сьогодні ускладнилося і трактування історичного часу. Його нелінійний характер, складність, хаотичність, циклічність історичних

процесів спонукає при вивченні проблеми вибору політичного ідеалу цікавитися інваріантними в часі явищами, вічними і новими людськими цінностями, їхнім конкретним розумінням і інтерпретацією в різноманітні історичні періоди. Можна вважати, що саме складність сучасних уявлень про історичний час проявилася в популярності ідеї цивілізації та цивілізаційного підходу в сучасній теорії історії, соціальній, політичній філософії тощо.

За словами О.С. Панаріна, цивілізаційний підхід, на відміну від формаційного, не містить презумпції процесів, що автоматично розгортаються мимо волі людей. Тут не проглядається ескалатор, що виносить наверх, до того чи іншого "світлого майбутнього", цілі людські суспільства. Цивілізаційний підхід означає у першу чергу перехід від формаційного бачення розколотого світу, кожна з частин якого розвивається за своїм законами і перебуває в різній історичній перспективі, до бачення "взаємозалежного світу, що прямує до своєї єдності"[26, 156].

Виходячи з цього, синергетична теорія дає досить логічну відповідь на питання про існування і критерії соціального прогресу. З погляду цієї теорії останній являє собою ланцюг таких мутацій соціальної системи, за яких досягається велика ступінь реалізації деякого загальнозначущого ідеалу. Саме ступінь реалізації ідеалу, як видається, і є критерій переходу від менш "досконалого" до більш "досконалого" стану суспільства. Звідси стає очевидним, що не може бути ніякого "об'єктивного" критерію соціального прогресу, незалежного від соціальних ідеалів.

Разом з тим, щодо сутності прогресу, можна цілком вірною вважати таку точку зору. Якщо, наприклад, політичним ідеалом для громадян нашого суспільства є демократія, то політичним прогресом варто вважати перехід від тоталітаризму до демократії; а якщо ідеалом є авторитаризм чи тоталітаризм, то політичний прогрес будуть бачити в переході від демократії до цих форм політичного режиму.

З іншого боку, синергетична теорія робить зрозумілим те, чому в суспільстві періодично втрачається віра в прогрес. Справа в тім, що для "прогресивного" розвитку суспільства потрібно реалізація в процесі розвитку певного політичного ідеалу. Але це можливо тільки тоді, коли у взаємодії ідеалів з'являється найбільш впливовий, домінуючий політичний ідеал, що накладає свій відбиток на весь суспільний розвиток. Який він сьогодні в нашому суспільстві (якщо взяти до уваги наявність більше сотні політичних партій, кожна з яких претендує на реалізацію свого політичного ідеалу)? Робити сьогодні висновок, що до схожих цілей можна прийти на основі одного єдиного ідеалу (скажемо, демократії чи лібералізму), означає протиставити сучасну людини в будь-якій частині земної кулі національній культурній спадщині, плюралізму культур. Це погрожує не збагаченням, а грубим духовним збіднінням людини, його соціокультурною пауперизацією. Отже, сам факт ускладненості і суперечливості сучасного розуміння історичного часу обумовив різнобічні пошуки по уточненню його змісту, що розглядає дисертант у зв'язку з процесом формування політичних ідеалів.

Література

1. Трельч Э. Историзм и его проблемы.-М.,1994.
2. Пригожин И. Переоткрытие времени // Вопросы философии.- 1989.-N8.
3. Назаретян А.П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. Синергетика исторического процесса.- М.,1996.
4. Карери Д. Порядок и беспорядок в структуре материи.- М.,1985.
5. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса.- М.,1986.
6. Ахромеева Т.С., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Парадоксы мира нестационарных структур // Новое в жизни, науке, технике. Математика, кибернетика.- М., 1985.
7. Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах.- М.,1979.
8. Хакен Г. Информация и самоорганизация.- М.,1991.
9. Arend H. Truth and Politics // Political Theory and Sosial Change.- N.Y.,1967.
10. Хельд К. Подлинная экзистенция и политический мир // Вопросы философии. - 1997.-№ 8.
11. Бич А.М. Физическая сущность времени.- К.: Логос,1998.
12. Бузький М.П. Континуальність буття // Бичко Ф.В. Філософія: курс лекцій.-К.,1994.
13. Василишин И.А. Политическое время на рубеже культур // Вопросы философии.-1997.- N9.
14. Sorokin P., Merton R.K. Social time. A methodological and functional analysis // American Journal of Sociology.1937.N42.
15. Тиллих П. Избранное. Теология культуры.-М.,1995.
16. Adam V. Time and Social Theory; Cambridge,1990.
17. Сорокин П.А. Причины войны и условия мира // Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет.-М.,1994.
18. Штомпка П. Социология социальных измерений.- М.,1996.
19. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о технике // Вопросы философии.- 1993.- N10.
20. Mill J. A system of logic. Book 6.
21. Шлезингер А. Циклы американской истории.-М.,1992.
22. Shils E. Tradition. Chicago,1981.
23. Eisenstadt S. Areappraisal of theories of social change and modernization // Social change and modernity. Berkley, 1992.
24. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть.- К.: Академія, 1999.- С. 202.
25. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций /Пер. с англ. А.В. Гордона под ред. Б.С. Ерасова.- М.: Аспект Пресс, 1999.- С. 15.
26. Панарин А.С. Политология: Учебник.- М.: Проспект, 1997.- 408 с.